ТВОРЕННЯ ЕЛІНІСТИЧНОГО СВІТУ ЯК ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ (ДЕЯКІ КОМПОЗИЦІЙНІ ПРИЙОМИ Й.Г. ДРОЙЗЕНА)

В. Ю. Чеканов

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

vsvld1971@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0003-0651-4267

Ключові слова: еллінізм, класицизм, Дройзен, історичний простір, наратив.

У статті зосереджено увагу на важливому теоретичному аспекті виникнення у першій половині XIX ст. фахової історичної науки. Він пов'язаний з розгалуженням історієписання, що розвивалося до цього як добірка моралізуючих оповідей у просвітницькій парадигмі, і виникнення у ньому тренду до професіоналізації у зв'язку з поширенням таких ідейно-теоретичних напрямів, як класицизм та романтизм. На прикладі роботи з історичним простором у працях Леопольда фон Ранке і, переважно, Йогана Густава Дройзена, у статті проаналізована специфіка констеляції трендів, що призвела до виникнення професійної історичної науки.

THE CREATION OF HELLENISTIC WORLD AS HISTORICAL SPACE (SOME OF COMPOSITIONAL METHODS OF J.G. DROYSEN)

V. Chekanov

V. I. Vernadsky Taurida National University

Key words: Hellenism, Classicism, Droysen, historical space, narrative.

The article is concentrated on the issue of great importance having two sides at once. This multifaceted issue comprises the episode of history of historical science of XIX century and theoretical aspect of its self-consciousness rise simultaneously. The last one hints to the roots of professional history establishment. Previously history used to be nothing but the reading of good style, or the selection of moral stories at least (both addressed to anyone). There was no special meaning of its orientation to non-existent Past and, thus, no understanding of the Past's importance for mankind even if no connection with contemporary life was evident.

The constellation of newborn professionalism with two influential currents of thought of the period – romanticism and classicism – lied beneath this process. According to our research, these trends existed at the same time and showed out much interdependence. The issue of our main interest is the classicist research of Hellenistic world by German historian and methodologist Johann Gustav Droysen. The creator of new research subject, so-called Hellenism, he used the topic as the field of experiments. The number of novelties among working tools to deal with historical space (given in comparison to analogical ones in the output of another great German historian of the period, Leopold von Ranke) reveal the increasing possibilities of the representation of period non-corresponding to the view of ancient historians (never been able to spot Hellenistic world as integrity). No wonder that the inventions made by Droysen became acceptable for upcoming generations of researchers and got their further development. These aspects of the problem are touched in the article too. All the above mentioned aspects are significant for the development of modern theoretic history.

XIX століття стало для світової історіографії часом, коли в ній чітко проявилася декілька паралельних трендів, що нам сьогодні уже склад-

но узгодити між собою з точки зору логіки. Це, по-перше, професіоналізація історичних досліджень, по-друге, це тренд до впровадження ір-

раціональних уявлень в розуміння історичного процесу (романтизм) і, по-третє, це продовження досліджень класичної Античності, яка і в попередні періоди постійно була улюбленим об'єктом для істориків. Отже, *професіоналізм, класицизм і романтизм*. Їх одночасний прояв виглядає в наших очах як констеляція, в якій забагато збігів у супереч логіці. В контексті заявленої теми дослідження нас цікавитиме поєднання перших двох трендів. У цьому аспекті проблема практично не розглядалася в історіографії, тому наше дослідження засновується переважно на контент-аналізі текстів праць істориків XIX ст., в доробку яких проявилися визначені тренди.

Поняття *класицизму* найчастіше пов'язується зі збереженням усталених структур, традиціоналізмом і відмовою від інновацій через їхню ненадійність. В літературі іноді стверджується, що в XIX ст. сформувалося специфічне відчуття минулого¹. Емоційне забарвлення класицизму – позитивне; минуле саме по собі починає продукувати оптимізм. Епоха, що спиралася на класицизм, під впливом успадкованих від Просвітництва XVIII ст. системного мислення і цікавості до знань, сповнилася віри у можливість відкриття універсальних законів (у т.ч. в гуманітарних науках). Історик з *філософського історика* починає перетворюватися на професіонала. Так формувалася зазначена нами вище констеляція.

Думка істориків XIX ст. (класицизм в історіографії називають *історизмом*²), просякнута вірою в універсальність законів, стала тяжіти до великих часових і просторових сегментів, навіть до “всесвітності”³. Н. Яковенко характеризувала її як “конструювання цілостей з розрізнених свідчень”⁴.

Леопольд фон Ранке (1795–1886), засновник та очільник німецької історичної школи, є взірцем типових вподобань класициста: любив оперувати відрізками, що об'єднували цілу низку епох, а наприкінці життя, у 1880 р. почав писати “Всесвітню історію”⁵. Він обґрунтовував це тим, що держави і нації є продуктом творчого генія, що перевершує індивідів і покоління⁶. Це, з одної сторони, є ти-

повим виявом романтичного погляду на минуле: подібні пасажі можна зустріти у сучасних йому істориків-романтиків, наприклад, Т. Карлайла і Ж. Мішле. Близькість між Ранке і романтиками вже відмічалася в літературі⁷. В одному творі Ранке зда-тен був поєднувати в ціле романські та германські народи, обґрунтовуючи це їх християнською та європейською єдністю⁸. З іншої сторони, відмічалися протиріччя Ранке з романтиками, а також з низкою попередніх течій. Це показує його самостійною фігурою⁹. На відміну від попередників та сучасників, Ранке прославився по-справжньому професійною увагою до деталей, думками про *репрезентативну* природу історії і, відтак, про неможливість дати репрезентацію “одним словом” і перейти від загальних теорій до одиничності¹⁰. Єдність для нього була контекстною: вона виступала засобом залучення до загальної історії периферійних регіонів та недосліджених сюжетів. Щодо єдності Ранке заперечував редагування: усі народи включені в історію. Тому слід відмовитися від амбітних цілей судити минуле і повчати майбутнє (саме сюди відноситься фраза про обов'язок історика, з якою він увійшов в історію науки¹¹). Поєднання суперечливих характеристик засвідчує, що в підході Ранке, поряд з виявами самостійності, все ще були наявні риси, успадковані від попередників.

Щоб зрозуміти особливості історієписання класицистів, розглянемо специфіку методології Ранке. Перше, що кидається в очі, це його тяжіння до простору як більш репрезентативного: історія найчастіше асоціюється з часом, але у Ранке саме просторові образи надають викладу панорамності, близькості до єдності. Вони доповнюють логічну аргументацію показовими зіставленнями (“якщо ми *розглянемо* умови античного світу у ранні часи, ми *побачимо* його зайнятим великим числом незалежних народів. Розселившись по берегах Середземного моря та поширюючись вглиб континентів...” і т.д.¹²). Вони сполучаються з емоційними образами: “з глибин катакомб підносилося обожнення мучеників”¹³, “папа знов опи-

¹ Савельева И.М., Полетаев А.В. Теория исторического знания: учебное пособие. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. С. 82.

² Ankersmit F.R. Historical Representation. Stanford: Stanford University Press, 2001. P. 130–133.

³ Барг М.А. Категории и методы исторической науки. Москва: Наука, 1984. С/ 28/

⁴ Яковенко Наталя. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. С. 34.

⁵ Ranke Leopold von. The Theory and Practice of History. Indianapolis–New York: The Bobbs–Merrill Company, Inc., 1973. P. 160.

⁶ Ankersmit, P. 133.

⁷ Ka-Mei Cheng Eileen. Historiography: An Introductory Guide. London – New York: Continuum, 2012. P. 70–72.

⁸ Ranke, P. 135; Breisach Ernst. Historiography: ancient, medieval & modern. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1994. P. 232.

⁹ White Hayden. Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Baltimore–London: The John Hopkins University Press, 1975. P. 164.

¹⁰ Ibid., P. 165; Яковенко, С. 161.

¹¹ Ranke, P. 137.

¹² Ibid., P. 169.

¹³ Ibid., P. 173

нився на піку величної пишності”¹⁴, з логічними: “неможливо, щоб речі залишалися незмінними”¹⁵, “дивна і оманлива доля людини!”¹⁶ тощо. Усе це створює текстуру історичного наративу, куди як різнобарвну від попередніх письменників *гарного стилю*, що зверталися до минувшини.

Просторова образність гнучка. У Ранке, як ми пересвідчилися, вона доповнена масштабуванням простору. Вона дозволяє зміни ракурсів розповіді у залежності від потреб автора: перед уявним зором читача то “під”, то “глибини”, то ціле Середземне море. Для Ранке це, взагалі, характерно. Виклад конкретики подій він, завдяки цьому, вдало чергує з періодичними узагальненнями¹⁷.

Візьмемо приклад пасажу з його “Історії римських пап” про події кінця 20–початку 30-х рр. XVI ст. Ранке використовує точні датування подій, поданих лінійно, але далі подає широку панораму, в масштабі якої датування неprinципове: теперішній момент (при викладі конкретики він міг бути вказаний чітко, до дня: 6 травня 1527 р.¹⁸) розсувається до років (“схизма в Англії заповнила останній рік життя Климента; його останні роки принесли ще більше гіркоти...” і т.д.¹⁹ (курсив скрізь наш – В.Ч.)). Для Ранке робота з простором є засобом з’ясування сенсу історичних подій, а увага до сенсу, звичайно, зближує його з просвітниками XVIII ст. Узагальнення втрачають смисл, якщо проміжок, якого вони стосуються, розтягується до безкінечності, тому у Ранке перемасштабування простору – постійний прийом.

В інших текстах історика теж привертає увагу концентрація лексичних оборотів, зв’язаних саме з сенсом як таким (а не з предметом): “корисно для розуміння”, “область загальних ідей”, “визначення позиції у конфлікті основних підходів”²⁰, “якби нам потрібно було підсумувати разом із більшістю філософів”, “ми не можемо вважати ці погляди прийнятними філософськи”²¹ тощо.

У цілому, класицизм в західній історіографії поєднує намагання зберегти усталені структури з переконанням, що досягнуто рівень, достатній для створення вірогідної картини минулого. Джерелом переконання була вихована ще в ренесан-

сні часи віра у досяжність ідеалу Античності²². Осягнення “в цілому”, несхильність до звужування і, відповідно, пристрасть до синхронного викладу – ось властивості класицистського історизму, але метою його ставало уже не просвітницьке відкриття сутності, а її створення наративом і в наративі²³. Історія стає професійною в міру розширення та удосконалення її описових засобів.

Виявом визначених нами трендів став доробок видатного німецького історика першої половини XIX ст. Йогана Густава Дройзена (1808–1884), одного з перших теоретиків історичного знання, найбільш відомого, проте, іншим внеском – розробкою концепції *елліністичного світу*. Сучасна історіографія схильна виділяти теоретичний аспект в його творчості і подекуди визначає його доробок у цій царині як “провісницький”²⁴. Однак текст його найвідомішої праці, 3-томної “Історії еллінізму” (1833), виконаний у традиційній на той момент парадигмі історії-оповідання.

Втім, у традиційному форматі дослідник виявив можливість узагальнень, котрі якісно вплинули на репрезентацію періоду між походом Олександра Македонського і завоюванням римлянами держав Передньої Азії. Для цих держав Дройзен знайшов влучне визначення, в якому сполучилося відчуття їх територіальної і хронологічної єдності як інтегралу, як системної якості. У просторовій картині Стародавнього світу з’явився новий масив: *елліністичний світ*, особливості якого проявлялися комплексно: в державотворенні, демографії, культурі тощо²⁵. Поняття *елліністичного світу* стало незмінним чинником репрезентації важливого періоду в історії античності.

Від німецького історика воно стало загальним місцем у вивченні античності, до якого згодом стануть добудовувати концептуальні інновації інші дослідники; у XX ст. це поняття було удосконалене введенням залежних від нього періодів *переделлінізму*, причому на Заході і Сході ці періоди мали відмінні хронологічні, географічні межі та змістовне наповнення: переделлінізм на Заході знаменував кризу полісної демократії і поступову заміну її на “молодшу тиранію” і монархію, на Сході ж він став часом кризи та занепаду Перської монархії, нагромадження передумов її

¹⁴ Ibid., P. 186.

¹⁵ Ibid., P. 193.

¹⁶ Ibid., P. 201.

¹⁷ Ibid., P. 205–212 etc.

¹⁸ Ibid., P. 206.

¹⁹ Ibid., P. 211.

²⁰ Ibid., P. 47.

²¹ Ibid., P. 51.

²² Очерки по истории мировой культуры; учеб. пособие / под ред. Т.Ф. Кузнецовой. Москва: Языки русской культуры, 1997. С. 321.

²³ Ankersmit, P. 133–136.

²⁴ Топольський Єжи. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: КИС, 2012. С. 34.

²⁵ Шаму Франсуа. Еллинистическая цивилизация. Екатеринбург: У-Фактория, 2008. С. 208, 314, 429.

блискавичного завоювання Олександром Македонським наприкінці IV ст. до н.е.²⁶.

У творі Дройзена структура передумов еллінізму все ще представлена традиційно: поступове заглиблення в матеріал супроводжувалося акцентом на фактографії, відтвореній за наративом (ми розглядаємо зародження еллінізму як *процес*, у зображенні Дройзена превалювали *події*).

Узагальнення у творі не виділені як виокремлені структури тексту. Вони представляють собою просто абзаци, присвячені опису наслідків подій, до цього викладених детально; типовим композиційним прийомом є масштабування, подібне до фон-ранківського – автор *віддаляється* від описуваних подій на відстань, з якої їх можна побачити, з одного боку, як типізовані (це підкреслюється множиною – замість окремих персонажів ми бачимо *групи*), а з іншого, як макроподії (термін Є. Топольського), зблоковані з передумовами та наслідками. Так, узагальнення результатів початку військової кампанії Олександра Македонського проти персів виглядає так: “Пройшло два роки з тих пір, як Олександр прибув у ці місця і почав свою справу... Необхідні були наполеглива праця, криваві заходи і постійно поновлювана боротьба проти бунтівних народних мас і зухвалого спротиву шляхти... Тепер населення було втамоване, очільники країни покарані, їх фортеці зруйновані, а тих, хто підкорився, було пробачено. Значне число нових міст дало нову силу, опору і приклад елліністичного життя”²⁷.

Історик відділяє себе від власної нарації, починає пересуватися в ній у різних напрямках; в сучасній історіографії такі пересування можуть бути зигзагоподібними²⁸, але у Дройзена ще відносно прості варіанти. Ми бачимо у цитованому пасажі призупинку течії історичного часу шляхом віддалення на відстань, з якої рух часу менш помітний: два роки завоювань розглядаються як одномоментний зріз. Дройзен досягає цього зміною відстані спостереження. В новому масштабі елементи картини минулого – “місця”, “очільники країни” та “їх фортеці”, “ті, хто підкорився” – шляхом дуплікації подані у множині, як чинники ситуації. В однині вони зберігали б риси випадковості. Тепер же у суб’єктивному сприйнятті читача цих рис нема.

Діахронний виклад стає через подвоєння еле-

ментів опису синхронним; при цьому міняється і характер дискурсу, він стає дидактичним – змінений виклад служить для читача маркером місця, де автор розмістив *уроки історії*. Виправлення ситуації в узагальненні подане типізованим – як набір *типових реакцій* окупаційної влади: втамування, покарання, пробачення.

Цей пасаж слугує не лише цілям узагальнення, але підводить до визначення цілей еллінізму як політичного курсу: у жодному джерелі ці цілі не сформульовані, тому їх виділення стало справою історика. Дройзеном впроваджені категорії опису нової *елліністичної* ситуації в регіоні: “елементи” (соціальної структури), “причини” (запровадження азійського церемоніалу при дворі), “звичаї” (східних народів)²⁹.

Дройзен ще не бачить економічних передумов еллінізму, але уже бачить соціальні і, відповідно, намагається сформулювати їх за допомогою нових термінів. Щоб пояснити, чому соціальні відносини на завойованих землях не могли бути сконструйовані за грецькою моделлю, історик вводить візуалізований (тобто, знов показаний з відстані) образ народу: “...народ еллінів... розпадався у географічному відношенні на силу ексцентричних кіл... де він мешкав щільною масою, що завжди була роздробленою...”³⁰. Ознакою віддалення є те, що в описі одного об’єкту одночасно присутні протилежні за змістом визначення: маса і “щільна”, і “роздроблена”. Віддалення, візуалізація і типізація стають необхідними умовами узагальнення. З відстані вчинки сподвижників Олександра *виглядають* як “строката мішанина протилежних інтересів” (візуалізація)³¹; у війську виділяються “чужі елементи” (типізація через подвоєння), що історик вважає асимільованими, “хоча джерела не говорять нам про це ані слова” (висновок як результат застосування дослідних прийомів)³² тощо. В сучасній історіографії це вважається виявами різних типів нарацій (дискурсивної, дидактичної), поєднання яких утворює *континуум тексту*³³. Зробимо припущення: у Дройзена континуум тексту сполучається з континуальним сприйняттям минулого в його узагальнюючих пасажах. Елліністичний світ стає, таким чином, чимось більшим, аніж історико-географічним поняттям – він стає континуумом, інтегралом просторово-часових структур.

²⁶ История древнего мира / под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Москва: Наука, 1983. Т.2. С. 195, 257.

²⁷ Дройзен И. История эллинизма. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. Т.1. С. 360.

²⁸ Топольський, С. 132.

²⁹ Дройзен, Т.1., С. 361.

³⁰ Там же, С. 362.

³¹ Там же, С. 364.

³² Там же, С. 374.

³³ Топольський, С. 50–51.

Отже, важливим інструментом узагальнення є робота з історичним простором: в межах спостереження процеси перестають сприйматися у лінійній послідовності, натомість бачаться як синхронні. З синхронності постає наочна картина історичного процесу ("два роки" у наведеному нами прикладі). Історик і сам відчував тяжіння до бачення історичного процесу через простір: він любить виділяти окремі складники "у просторовому відношенні"³⁴. Його пояснення і відсилають до риторики романтиків, і видають вплив німецької *класичної* філософії (прояв *класицизму*), зокрема, нагадують Г.-Ф. Гегеля: "дух перетворює оточуючу його природу і освоює її... Звідки б не походило чаяння вищих небесних сил, він прикріплює їх до відомого місця"³⁵.

Новий спосіб роботи з матеріалом дозволив Дройзену спростувати явно застарілі тлумачення вчинків історичних діячів, зокрема, Олександра; історик уже протиставляє поясненням античних авторів свої, похідні від нового бачення історичної ситуації як зрізу: "зв'язок між підвладними йому землями не повинні були переривати вільні простори землі і неподірні племена між сатрапіями", пояснював він причини обрання шляху повернення військ Олександра з Індії, відкидаючи пояснення античних істориків без пояснень³⁶ у показовому пасажі, де дуплікація ("землі", "простори", "племена", "сатрапії") викликає появу категорії *зв'язку*, в якій реалізується системна якість еллінізму. Дройзен уже наважується характеризувати засади управління завойованими землями як "принцип нового царства", "новий порядок речей" та "ідею нового часу"³⁷. При цьому наявність масштабних узагальнень ще ніяк не впливає на композицію твору: 2-й том історик починає з викладу подій навколо смерті Олександра, котрим віддає пріоритет³⁸. Лише після їх викладу він наважується на узагальнення: єдність і подальше існування єдиного царства гарантовані, його форма лишилася незмінною³⁹.

Така незмінна вірність наративу пояснюється бажанням історика "вхопити" дух епохи, котрий, на його думку, краще відчували і відобразили сучасники: якщо Дройзен описує війни діадохів після смерті Олександра як безперервну руїну, це лише тому, що такий "характер оповідань, що

дійшли до нас"⁴⁰. Розташування узагальнень як наслідків подій утворення елліністичного світу перейшло у пізнішу історіографію⁴¹.

Дройзен уже вмів виділити осередки стабільності в історичному процесі і намагався їх пояснити; проте, далі знов лінійний виклад подій, виділені чинники в ньому уже не відображені; вони нібито зникають і виклад слідує за наративом, навіть коли сюжет стосується *статичних* моментів (наприклад, умов поділу земель)⁴². Однак при цьому історик доволі вправно орієнтується в історичному просторі: якщо темп розповіді і залежить від джерел, то систематичні звернення до інших регіонів є проявами обробки джерел істориком⁴³.

Наслідком цього є відносно незначний обсяг заключення, в якому знов виділений географічний момент, сформульовані некоректні аналогії з сучасністю⁴⁴ і, достатньо нелогічно, але політкоректно з точки зору протестантської Німеччини, релігійний аспект історії еллінізму⁴⁵. Те, що узагальнення до величезної за обсягом праці "розчиняються" постійними інверсіями нових сюжетів (наприклад, про землетрус на Родосі), теж послаблює загальний ефект, заважає нам однозначно сприймати методологію Дройзена як прогресивну.

Отже, парадигма класицизму виявляє завищену залежність від наративу, але неоднозначну: меншу щодо історичного простору. Це могло бути зв'язаним з процесом, що заклав підвалини трендам історіографії ХХ ст. – розходження ритмів всесвітньо-історичного і локально-історичного розвитку⁴⁶ і його відображення історіографією через розгалуження дискурсу. У подальшому це викличе до життя розгляд минулої реальності як багаторівневої (у Ф. Броделя).

У будь-якому разі, в історіографії постає новий тренд – до самостійного формулювання дослідником аналітичних тверджень, що за обсягом виходять за межі базових відомостей⁴⁷. Вони поки що розташовуються в тексті як узагальнення попередньо викладених фактів (отже, класицистам було простіше розповідати про *наслідки*, а не про *причини*). Але це уже не лише сенс історії, це *відтворення* її. Таким чином, на прикладі "Історії

³⁴ Дройзен, Т.3, С. 5–8.

³⁵ Там же, С. 9.

³⁶ Там же, Т.1, С. 457.

³⁷ Там же, С. 491.

³⁸ Там же, Т.2, С. 5–6.

³⁹ Там же, С. 11.

⁴⁰ Там же, С. 64.

⁴¹ Шаму, С. 13–47.

⁴² Дройзен, Т.2, С. 64–65, 108.

⁴³ Там же, С. 77–81, 109–110.

⁴⁴ Там же, Т.3, С. 442–443, 449.

⁴⁵ Там же, С. 450–451.

⁴⁶ Барг, С. 57.

⁴⁷ Топольський, С. 152.

еллізму” Дройзена ми можемо пересвідчитися у прогресивному характері історієписання класицистів XIX ст., і найпоказовішим у цьому сенсі є саме частковість цього прогресу, його залежність

від минулих парадигм, невіддільність від догм попередників-просвітителів та від пошуків сучасників-романтиків, з чиїх концепцій до кінця XIX ст. поступово проросте професійна історія.

References

- Ankersmit F.R. *Historical Representation*. Stanford: Stanford University Press, 2001. 317 p.
- Breisach Ernst. *Historiography: ancient, medieval & modern*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 1994. 481 p.
- Ka-Mei Cheng Eileen. *Historiography: An Introductory Guide*. London – New York: Continuum, 2012. 244 p.
- Ranke Leopold von. *The Theory and Practice of History*. Indianapolis–New York: The Bobbs–Merrill Company, Inc., 1973. 515p.
- White Hayden. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore–London: The John Hopkins University Press, 1975. 448 p.
- Barg M.A. *Kategorii i metody istoricheskoy nauki*. Moskva: Nauka, 1984. 344 s.
- Droizen I. *Istoriya ellinizma*. Rostov-na-Donu: Feniks, 1995. T.1. 607 s.; T.2. 544 s.; T.3. 608 s.
- Istoriya drevnego mira / pod red. I.M. D'yakonova, V.D. Neronovoj, I.S. Svencickoj*. Moskva: Nauka, 1983. T.2. 576 s.
- Ocherki po istorii mirovoj kul'tury; ucheb. posobie / pod red. T.F. Kuznecovoj*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury, 1997. 496 s.
- Savel'eva I.M., Poletaev A.V. *Teoriya istoricheskogo znaniya: uchebnoe posobie*. Sankt-Peterburg: Aletejya, 2007. 523 s.
- Topol's'kij Ezhi. *Yak mi pishemo i rozumiemo istoriyu. Taemnici istorichnoї naracii*. Kiiv: KIS, 2012. 400 s.
- Shamu Fransua. *Ellinisticheskaya civilizaciya*. Ekaterinburg: U-Faktoriya, 2008. 480 s. (Seriya “Velikie civilizacii”).
- Yakovenko Natalya. *Vstup do istorii*. Kiiv: Kritika, 2007. 376 s.